

Bert van Kooten

Nu ik dit alles niet meer hoef te geloven

...blijft de heimwee naar God

*Voor wie stilletjes hebben losgelaten,
geruisloos uit het zicht raakten
of teleurgesteld afhaakten*

Voor Wim, Wilma, Walther, Vincent, Truke, Toos, Theo, Rinie, Riet, Riekje, Rianne, Ria, Peter, Paula, Paul, Mieke, Michiel, Marion, Marianne, Margo, Marcel, Manon, Loes, Liesbeth, Letty, Kees, Karina, Josephine, José, Joke, Jean, Janneke, Jan, Ineke, Ine, Igo, Herman, Henk, Harry, Harrie, Hans, Hanneke, Gert Jan, Frans, Frank, Ernst, Els, Dorien, Charlotte, Carolien, Bram, Bettie, Bets, Beppie, Annemarie, Ad, Aart en anderen

Voorkant 'De wijde blik', foto van Bram van Kooten
De foto van de auteur is van Ineke Freriks

2024, Brave New Books

ISBN 9789465124452

Copyright 2024, Bert van Kooten

Uit deze publicatie mag geciteerd worden indien bij citaten de bron wordt vermeld

Andere publicaties van de auteur:

'Een God die nabij komt', teksten voor Advent en Kerstmis,

Averbode 2008 EAN 9789031726349

'Eén is er die omziet', psalmteksten ter troost en bemoediging,

Brave New Books 2022, ISBN 9789464486148

1. Inleiding

Mijn schoonmoeder, een diepgelovige vrouw die zich haar leven lang te onwaardig achtte om aan het avondmaal deel te nemen, vertelde over het overlijden van haar vader. Die was niet oud geworden. Toch, toen hij overleden was, was er tot verwondering van mensen uit de buurt niet een groot verdriet in het voortaan vaderloze gezin. Daar heerste namelijk de zekerheid dat het goed was met vader. Hij was 'goed' heengegaan. 'Goed', dat wilde zeggen in de overtuiging dat hij tot de uitverkorenen mocht behoren. De zekerheid van het goede heengaan was een enorme troost voor het gezin. Want waar kon je na je aardse leven beter zijn dan in het huis van de Heere God. Het verhaal van mijn schoonmoeder ontroerde mij. Maar het geloof dat zij etaleerde was niet het mijne.

Kort na het overlijden van mijn vader vertelde mijn moeder over haar beleving van de eucharistie. Dat zij daar naast het grote offer van Jezus Christus wekelijks haar eigen kleine offertjes kon leggen gaf haar de kracht om in inschikkelijkheid en dienstbaarheid haar niet altijd gemakkelijke leven te kunnen dragen. Ik was geraakt door de woorden van mijn moeder. Maar haar beleving van de eucharistie was niet de mijne.

Tijdens mijn parochiepastoraat hoorde ik een jonge dame van rond de 50 vurig spreken over de zekerheid in haar leven. Zij vertrouwde zich zo ten volle toe aan moeder Gods Maria dat zij ervan overtuigd was dat haar niets kwaads zou kunnen overkomen. Enkele keren in de week moest zij een klein uur fietsen omdat elders nog wèl op waardige wijze de heilige mis werd opgedragen. Ik vond de gelovige overgave van deze vrouw bewonderenswaardig. Maar mijn geloof was het niet.

Met verwondering en bewondering luisterde ik ooit in het ziekenhuis naar het levensgeschiedenis van een op de islamitische mystiek georiënteerde moslim. Zijn authentieke verhaal raakte mij. Maar zijn beleving was niet de mijne.

Wat was dan wèl mijn geloof?

In juni 2018 een paar weken nadat ik mijn arbeidzaam leven had afgerond realiseerde ik mij ineens: 'Ik hoef niet meer!'. Niet: 'Ik hoef niet meer te werken'. Maar: 'Ik hoef mij niet meer in mijn geloofsuitingen te richten naar wat ik denk dat er van mij verwacht wordt. Ik hoef ook niet meer in dienstbare voorkomendheid rekening te houden met het kwetsbare geloof van de mensen met en voor wie ik werkzaam was. Ik hoef zelfs niet meer ten behoeve van hun gemoedsrust de schijn op te houden dat ik alles zou geloven wat de kerk in wier dienst ik stond, te geloven voorhield.'

Merkwaardig eigenlijk: naar het eigen geloof van de pastor was nooit expliciet gevraagd. Van een kerkelijk functionaris wordt kennelijk verondersteld dat deze het geloof aanhangt dat wordt beleden en uitgedragen door de kerkelijke organisatie in wier dienst zij of hij werkzaam is. En de betreffende kerkelijk functionaris zelf zal niet gauw tegen deze veronderstelling ingaan.

Bijna veertig jaar was ik kerkelijk functionaris. Eerst als pastor in parochies in Amsterdam, Bussum, Woerden en Kamerik. Daarna als geestelijk verzorger in verpleeghuis Weddesteyn en in het Hofpoortziekenhuis (beide in Woerden). In al die veertig jaren ben ik nauwelijks kritisch bevraagd op mijn eigen geloven. Ik werd verondersteld in kerkelijk en gelovig opzicht de lijn te volgen van de katholieke kerk (want daarbij was ik in dienst of van daaruit was ik gezonden). En aan deze veronderstelling heb ik ook goeddeels beantwoord. Ik richtte mij dienstbaar naar de verwachtingen die op mij afkwamen. Natuurlijk had ik de nodige eigen inbreng, kon ik eigen accenten leggen - want ik was ook geroepen om herder te zijn en de weg te wijzen - maar over het algemeen was ik dienstbaar aan wat ik dacht dat van mij verwacht werd.

Deze dienstbaarheid kostte mij niet veel moeite. Ze paste bij mij. Maar ondertussen werd wel gaandeweg het verschil steeds groter tussen wat ik geacht werd te geloven enerzijds en mijn eigen gedachten en overtuigingen anderzijds. Als 'vakman' was ik opgeleid met de meest recente 'wetenschappelijke' inzichten. Als 'vakman' werd ik gedacht de ontwikkelingen in mijn vakgebied bij te houden. Dus van de parochianen die die nieuwe ontwikkelingen niet volgden en qua geloof voor een belangrijk deel vasthielden aan wat was overgeleverd, raakte ik als vakman steeds verder verwijderd.

Een klein voorbeeld. Bij de bijbelgespreksgroep in de Jozefparochie in Bussum hadden we moeten ontdekken dat de verhalen van de evangelisten Matteüs en Lucas over de geboorte van Jezus zozeer van elkaar verschilden dat ze onmogelijk in elkaar te schuiven waren. Matteüs heeft echt een ander verhaal over de geboorte van Jezus dan Lucas. We hadden de verschillen tussen de verhalen benoemd. We hadden de achtergrond van die verschillen besproken.

We hadden ontdekt dat die te maken hebben met de verschillende doelgroepen (het beoogde lezerspubliek) van de beide evangelisten. En ik had uitgelegd dat het voor het goede verstaan van de evangeliëverhalen van groot belang is om de verschillen tussen de verhalen in het oog te krijgen en uit te zoeken waarom de ene evangelist anders over Jezus schrijft dan de andere. Maar hoe we er ook mee bezig waren geweest, na verloop van tijd bleek dat de beste parochianen - geen kwaad woord over hen - vrolijk bleven vasthouden aan hun kerststalletjesgeloof met de herders en de wijzen broederlijk naast elkaar in het armelijke onderkomen in Bethlehem.

Wat ik geleerd had en wilde doorgeven (bijvoorbeeld de resultaten van kritisch Bijbelonderzoek) beklifde niet. Niet eens bij de geïnteresseerde deelnemers aan de gespreksgroep. Laat staan bij de grote groep 'gewone' gelovigen. Wat moest ik dat met mijn 'vakmanschap' en mijn gedrevenheid om nieuwe en vernieuwende inzichten uit te dragen en door te geven? Niet zeuren moest ik. En verder gaan in dienstbaarheid aan de traditioneel gelovenden.

In juni 2018 was de tijd van zelfopgelegde dienstbaarheid voorbij. Met pensioen. Niet langer een pastorale functie met de erbij behorende verantwoordelijkheid. Niet langer hoefde ik rekening houden met mensen die stilzwijgend of uitgesproken van mij verwachtten dat ik hun geloofsaannames deelde. Ik had de tijd en het werd tijd om werk maken van wat al langer naast mijn bord had gelegen en waar ik tijdens mijn arbeidzaam leven niet aan toe was gekomen: de vraag naar hoe het zat met mijn eigen geloven.

Wat begon als een pogen om rond deze vraag maar eens eerst voor mijzelf helderheid te creëren 'ontaardde' al gauw in een steeds uitgebreider wordende beschrijving van mijn persoonlijke geloofs- en kerkgeschiedenis. En was ik aanvankelijk ook hierin vooral bezig met voor mijzelf verheldering te vinden, weldra begon ik mij te realiseren dat ook anderen wellicht iets zouden kunnen hebben aan mijn verhaal. Als dat er straks toch ligt, dacht ik, laat het dan ook beschikbaar zijn voor degenen met wie ik op weg ben geweest. En zo wijzigde het perspectief: een document voor persoonlijk gebruik werd een te publiceren boek, gericht op een breder publiek. En natuurlijk: heb je eenmaal het perspectief van publicatie voor ogen dan wordt ook de mogelijke doelgroep meegenomen in de schrijfarbeid: de inhoud wordt ook daarop afgestemd.

Met dat zich een publicatieperspectief opende kwam er een werktitel in mij op: **'Nu ik dit alles niet meer hoef te geloven'**. Deze titel heb ik aangehouden. Al is zij maar deels juist. Want ik had niet echt iets gehoeven. Het was mijn eigen keuze geweest om tijdens mijn arbeidzaam leven te blijven uitdragen wat mij

met paplepel vol was ingegeven. Anderzijds: vanwege die keuze had ik weinig kunnen doen met de vragen die ik in de loop der jaren was gaan krijgen bij het paplepel-geloof en met het gegeven dat ik veel daarvan achter me had gelaten als voor mij niet langer geloofwaardig.

Wat niet meer hoefde was het blijven uitdragen van wat ik zelf niet langer geloofde. Wat wèl hoefde was antwoord geven op het onuitgesproken vraag achter de werktitel, namelijk 'Wat nu?' Nu ik veel van dit alles niet meer hoef te geloven, wat nu? Wat blijft er nu voor mij dan nog wèl te geloven? En tweedens: hoe belangrijk en waardevol is dat geloven voor mij?

'Waarom wil je je eigenlijk met dit soort zaken bezig houden?', vroeg mijn jongste zoon op enig moment toen ik al een tijdje aan het schrijven was. *'Heb je nog steeds een podium nodig?'*, was zijn kritische vervolgoepmerking. Ik was even met stilheid geslagen....

... en moest hem toen gelijk geven. Ja, ik heb een podium nodig. Ik denk ook dat ik nog wel iets te zeggen heb. Want de overtuiging dat het ook voor mensen die kritische vragen durven stellen loont om een zingevingskader te hanteren op basis van geloof in transcendentie, is niet weg. Ook de overtuiging dat elke zingeving die het alledaagse bestaan niet overstijgt op den duur haar kracht verliest, is overeind gebleven. En het verlangen is niet gedoofd om van deze overtuigingen te getuigen. Een op geloof gebaseerd zingevingskader kan heel heilzaam zijn voor de betreffende mens zelf en voor het welzijn van de wereld. Want de tijd waarin wij leven is in meerdere opzichten spannend en er staat veel op het spel.

Ik heb dus iets op het oog met het voorliggend verhaal. Eerstens lijkt het mij waardevol om de niet theologische geschoolde maar wel religieus geïnteresseerde lezer bij te praten over de recente verworvenheden in het denken over geloof, religie en kerk. Ik kan dat doen door de ontwikkeling te schetsen die ik zelf gedurende mijn werkzaam leven doormaakte in mijn denken en mijn geloven.

Tweedens hoop ik religieus perspectief te kunnen bieden aan mensen voor wie kerkelijk georganiseerd geloof een gepasseerd station is. Sommigen van hen hebben het geloof van hun kindertijd dat zij zich nooit hadden toegeëigend en ook nooit duidelijk onder woorden hadden gebracht, gewoon maar stilletjes achter zich gelaten. Net als hun op gehoorzaamheid aan ouders gebaseerde kerkelijkheid. Anderen die hoop hadden gehad dat hun kerk ruimte zou gaan bieden voor verscheidenheid in geloofsbeleving en voor het in openheid en gelijkwaardigheid aan de orde stellen van de vragen van de moderne tijd, hebben tot hun teleurstelling moeten zien dat hun kerk zich liever opnieuw

presenteert als een hiërarchisch georganiseerd instituut met onwankelbare geloofswaarheden. Hun aanvankelijke engagement in hun pogen geloof en kerk relevant te doen zijn in een wereld in nood, hebben ze opgegeven.

Voor een goed deel herken ik mij in de teleurgestelden. Van meerdere van hen weet ik - en van andere vermoed ik - dat zij net als ik waarde zijn blijven hechten aan geloven als inspiratiebron en richtingwijzer voor het leven en dat zij ook zijn blijven openstaan voor een passend godsdienstig zingevingskader. Zij zouden zich wellicht kunnen herkennen in mijn verhaal en zich aangesproken voelen door wat ik gevonden denk te hebben als een waardevolle en in tijden van zingevingscrisis hard nodige geloofs- en levensweg.

Tot slot enkele bemerkingen vooraf bij wat komen gaat.

* de persoonlijke geloofs- en kerkgeschiedenis die hierna volgt is natuurlijk gedeeltelijk ook een constructie: je construeert je verleden met wat je denkt je te herinneren. Toch: ik heb niet alleen mijn herinneringen als basis voor mijn verhaal. Ik ben een opschrijver en een bewaarder en beschik daarom over een flinke hoeveelheid fragmenten, aantekeningen, verslagen, overwegingen, artikelen, preken. Daarin is terug te vinden wat ik voorheen belangrijk vond en wat ik in vroeger jaren beschouwde als wezenlijk voor mijn (gelovige) ontwikkeling en groei.

* een man van sluitende betogen ben ik nooit geweest. Ik ben en blijf een verhalenverteller. In wat hierna komt wil ik vooral verhalend vertellen om vervolgens aan het verhaalde voorzichtig enige conclusies te verbinden. Tussendoor reik ik in kaders ook steeds een paar voorbeeldverhaaltjes aan.

* mensen die mij vanuit mijn vroegere functioneren (menen te) kennen, kan het verrassen wanneer ik hier uitspreek wat ik zelf geloof. Mijn eigen geloofsontwikkeling heb ik tot nu toe namelijk niet veel gedeeld.

* de eerste hoofdstukken (of delen daaruit) zijn kritisch gelezen door een oud-collega en door een vroegere huisgenoot die zeer deskundig is inzake de recente kerkgeschiedenis. Mij is te kennen gegeven dat mijn eigen geloofs- en kerkgeschiedenis rijmt met wat zich in de voorbije zeventig jaar in kerkelijk Nederland heeft afgespeeld.

* deze bundel draag ik op aan mijn trouwe en geliefde levenslange reisgenote. Hoe verschillend onze nesten in gelovig en kerkelijk opzicht ook waren en hoe verschillend we nog immer denken inzake geloof en kerk, we zijn elkaar gedurende alle jaren waarin mijn verhaal zich afspeelt tot hulp en tot steun gebleven.

Woerden, 4 november 2024

2. De katholieke basis (thuis, school, kerk, 1952 - 1965)

Voor de katholieke bewoners van de psychogeriatric-afdeling van verpleeghuis Weddesteyn organiseerden we vanaf 2008 om de veertien dagen het 'rozenkransgebed'. Vrijwilligers haalden de bewoners op en brachten hen in de kapel. Daar zaten we in een halve kring rond een tafel met daarop het Mariabeeld, de rozenkransen en de waxinelichtjes. In die tijd woonden er in het verpleeghuis ook mensen die nog niet zo heel ver gevorderd waren in hun dementie. Met hen was enig over-en-weer-gesprek mogelijk. Dat gesprek tijdens de rozenkrans-samenkomst ging dan natuurlijk over vroeger. We deelden herinneringen aan al die bijzondere godsdienstige gewoontes en praktijken die hoorden bij het opgroeien in een katholiek gezin in de jaren van het 'rijke roomse leven': de dubbele zondagse kerkgang (naar de mis en naar het lof), de vastenpraktijk in de periode van voorbereiding op Pasen, het dagelijkse rozenkransgebed in huiselijke kring in de maanden mei en oktober, de heersende moraal t.a.v. huwelijk en seksualiteit (geen kerkelijk gemengde relaties en geen seks voor het huwelijk) en de biechtpraktijk die niet alleen de mogelijkheid aanreikte om te herstellen wat verkeerd was gegaan maar ook ruimte bood voor gesprek en goede raad.

De verhalen van de een haalden als vanzelf de herinneringen van de ander naar boven. En behalve het gevoel dat ik zelf langzamerhand ook bij de ouderen begon te behoren, bewerkten de gesprekken bij het rozenkransgebed in mij ook een soort van voldoening: doordat ik zelf nog de staart van het rijke roomse leven had meegemaakt, de tijd van vòòr de verandering en van de in de ogen van veel ouderen te snel doorgevoerde vernieuwingen, kon er tussen mij en de kwetsbare dementen over en weer herkenning zijn. En herkenning verbindt.

'Ja, zo was het bij ons thuis ook toen ik een kleine jongen was', had ik regelmatig mogen teruggeven bij opmerkingen of verhalen van de dementerende ouderen. Als het gaat over mijn eigen geloofsgeschiedenis is een van mijn eerste herinneringen die aan de zeven ingelijste plaatjes die keurig op volgorde aan de

muur hingen boven het bed dat ik deelde met mijn oudere broer: de schilderijtjes van de engeltjes met onder elk plaatje de bijpassende tekst:

's Avonds als ik slapen ga, volgen mij veertien engeltjes na.

Twee aan mijn hoofdeind, twee aan mijn voeteneind.

Twee aan de rechterzij, twee aan de linkerzij.

Twee die me dekken, twee die me wekken.

Twee die me wijzen naar de hemelse paradijzen.

Nu ik er (na ruim 60 jaar) voor het eerst echt bij stilsta, lees ik tot mijn verwondering dat het kinderlijke avondgebedje uit ons slaapkamertje eigenlijk al meteen in zijn eenvoud de beide kernwaarden verwoordde van de katholieke geloofsopvoeding van die dagen: het vertrouwen voor nu (want God is goed) en het perspectief voor later (het hemels paradijs).

'*Fides ex auditu*', het geloof is uit het horen, schreef de apostel Paulus in zijn brief aan de Romeinen (Rom. 10:17). Ja, zo komt het jonge kind in contact met het geloof: hij hoort ervan. Hij hoort moeder erover vertellen, hij hoort moeder bidden en zingen en hij hoort moeder voorlezen.

Het moet mijn moeder zijn geweest die zorg heeft gedragen voor mijn eerste kennismaking met de 'dingen des geloofs'. Zij vertelde over Jezus en God. Door het voor te doen leerde zij mij en mijn zussen en broers bidden: het Onze Vader en het Wees gegroet. Zij zong met ons samen in de kersttijd zittend rond het kribje de eenvoudige kerstliedjes. Zij zong in de keuken en bij haar andere huiselijk werk de in die dagen bekende kerkliederen, veelal Marialiedjes. En al heeft ze bij mij de liefde voor haar die in katholieke kring de '*Moeder Gods*' wordt genoemd, niet kunnen wekken, ik heb de Marialiederden wel geleerd en ik had daar in het verpleeghuis veel profijt van.

Bij het voorlezen van mijn moeder uit verhalen over Jezus en God mag één boek niet onvermeld blijven, het mooie '*Prentenboek van Jezus' leven*'. Toen ik eenmaal de leeskunst machtig was heb ik het ook zelf met veel aandacht gelezen en herlezen. En ik vermoed dat het prentenboek sterk heeft bijgedragen aan de vorming van mijn beeld van God en van Jezus. Mede door de afbeeldingen in het prentenboek werd God voor mij in mijn kinderlijke fantasie een Sinterklaasachtige oude man met baard, die overal is, alles kan en alles ziet en vooral: die zorgt voor alles. Een vriendelijke oude baas die het goede met de schepping en de mensen voorheeft en aan wie je je dus met een gerust hart kunt toevertrouwen. Jezus werd, zoals een vroege recensie (*1) van het prentenboek terecht signaleerde, de goede kindervriend. Een van de eerste gebedjes die ik leerde sluit bij dit Godsbeeld en dit Jezusbeeld naadloos aan: '*Onze Lieve Heertje, geef mooi weertje, geef een mooie dag, dat het zonnetje schijnen mag*'.

Ter aanvulling op wat Paulus beweerde over het geloof vanuit het horen, moet ik terugkijkend constateren dat mijn geloof ook voor een belangrijk deel groeide

vanuit het zien en het ervaren. Ik zag als kind (zonder dat ik me dat in mijn kinderjaren bewust was, want daarvoor was het te vanzelfsprekend) hoe het gebed een belangrijke plaats had in het leven van alledag binnen het gezin van mijn ouders. Er werd gebeden voor en na elke maaltijd, je ging niet naar bed voor je zelf je avondgebedje had gezegd en je het zegenende kruisje op je voorhoofd gekregen had van oma die alle dagen in het zwart gekleed ging en als ze niet aardappels aan het schillen was zat te bidden met de rozenkrans in haar handen. Op zondag ging je vanzelfsprekend mee naar de kerk. In de Maria-maanden (mei en oktober) werd het rozenhoedje gebeden: 's avonds met z'n allen met de ellenbogen op de stoel en de knieën op de harde kokosmat. Bij zware onweersbuien (en die maakten indruk want mensen op een afgelegen boerderij hadden werkelijk wat te vrezen van de bliksem) ging je allemaal op je knieën om te bidden dat de bui zonder schade voorbij zou trekken. En als in de paasweek bij de pastorie het nieuwe wijwater was gehaald, volgden we vader terwijl die met het wijwater rondging bij het vee in de stallen en de schuren.

De vele gebedsmomenten en de zondagse (vaak ook doordeweekse) kerkgang tekenden het dagelijks leven als een leven in Gods hand. Allerlei kleine symboolhandelingen (zoals het kruisje dat mijn moeder met het broodmes op het brood tekende voor ze het aansneed) en rituele gebaren van vertrouwen en toevertrouwen onderstreepten dat en bewerkten dat het geloof waaruit wij leefden wel alle dagen minstens enkele momenten ook bewust de aandacht kreeg.

Het bidden, de kerkgang en de huiselijke rituelen waren de zichtbare uitingen van het geloof in een goede God (Onze Lieve Heer) aan wiens leiding en zorg je je in het leven van alle dag ten volle kon toevertrouwen (het vertrouwen voor nu) én ze brachten onder woorden en verbeeldden de geloofsovertuiging dat het leven uiteindelijk gericht was op de eeuwigheid (het perspectief voor later).

Want zo was het geleerd en zo werd het geleerd in het kerkelijk onderricht. De eerste vraag van de catechismus luidde: *'Waartoe zijn wij op aarde?'* En het antwoord dat de katholieke kinderen op de lagere school uit hun hoofd dienden te leren: *'Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor in de hemel te komen.'* Althans, zo luidde het antwoord dat mijn ouders hadden moeten leren. Vanaf 1948 was het antwoord op dezelfde eerste vraag van de catechismus net iets anders: *'Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en hiernamaals gelukkig te zijn.'*

Waar het leven van mijn ouders volgens de leer van de rooms-katholieke kerk nog volledig gericht zou moeten staan op de hemel, mochten wij van de kerk ook hier in ons aards bestaan al enig geluk proeven. Maar geluk (hier of in de hemel) was het resultaat. En de activiteit die tot dit resultaat moest leiden (en die activiteit daar ging het om) was het 'dienen van God'.

Hoe moesten we dat dan doen, God dienen? Wel, eenvoudig: we moesten doen wat God van ons vroeg. Het goede dus. Dat goede was omschreven in de tien geboden. Die leerden we uit ons hoofd. Verder waren er ook de vijf geboden van de heilige Kerk om aan te geven wat de juiste kerkelijke praktijk was waaraan je je diende te houden als je het goede wilde doen. En verder waren er in alle eenvoud dagelijks tal van mogelijkheden om te doen wat Onze Lieve Heer van je vroeg. En dat was zo'n beetje het tegenovergestelde van wat je te biechten had wanneer je eens in de maand met de hele schoolklas naar de kerk liep om in de biechtstoel aan de pastoor te vertellen wat je verkeerd had gedaan: ongehoorzaam zijn aan je ouders, je broertje/zusje pesten, stiekem snoepen en meer van deze 'dagelijkse zonden'.

Meerdere godsdienstige gebruiken thuis waren ook gericht op het stimuleren van het doen van het goede. In de adventstijd zette mijn moeder alvast het lege kribje op de kast in de kamer en elke keer als we een goede daad hadden gedaan mochten we daar een hooisprietje in leggen. Hoe meer we het goede zouden doen, hoe zachter het kribbe-bedje zou worden waarin met Kerstmis het kindje Jezus zou komen liggen. In de vastentijd oefenden we ons erin om ons consumptieverlangen te beheersen: de weinige snoepjes die we kregen gingen in ons vastentrommeltje. Door het jaar heen spaarden we zilverpapier en melkflesdoppen voor de arme heidenkindertjes. En belangrijker: ons werd geleerd om zonder morren en klagen vader en moeder te helpen bij de dagelijkse werkzaamheden in huis en op de boerderij. Ons werd tevens geleerd om ook behulpzaam te zijn wanneer anderen een beroep op ons deden.

En dat was allemaal heel vanzelfsprekend. We hadden er geen vragen bij. Je opvoeding gebeurt aan je. Je bent je daar als kind doorgaans niet van bewust. Hooguit achteraf kan ik mij er een beeld van vormen. Zoals ik ook achteraf pas kan zien dat ik als kind een zeker religieus talent moet hebben gehad, aangetrokken als ik me voelde door de godsdienstige gebruiken en praktijken en gevoelig als ik was voor een sfeer van mysterie en heiligheid.

Komt het omdat anderen dat talent wèl al onderkenden dat de pastoor mij vroeg om misdienaar te worden en de meester mij de rol van voorzanger toebedeelde bij het kerstspel dat we op school opvoerden? Het kan net zo goed zijn dat er andere redenen waren waarom mij als kind genoemde dubbele eer toeviel. Duidelijk is wel (en dat gold voor meer kinderen van mijn klas): vanuit school en parochie die in die jaren sterk op elkaar betrokken waren, werd voortgebouwd op de in de katholieke gezinnen in gang gezette geloofsopvoeding. En vanuit school en kerk werden aan die geloofsopvoeding ook weer impulsen gegeven waar de ouders thuis mee verder konden.

De voorbereiding bijvoorbeeld op de eerste communie (een inwijdingsritueel dat toch vooral een aangelegenheid van de parochie zou moeten zijn) vond vrijwel

helemaal plaats op school. Het was nog vanzelfsprekend dat alle kinderen van de tweede klas (die immers allemaal gedoopt waren; anders zouden ze niet op de r.k. school zijn toegelaten) hun eerste communie zouden doen en zo voor het eerst volledig zouden mogen deelnemen aan de eucharistieviering. Integraal onderdeel van de voorbereiding op die eerste communie was de eerste persoonlijke biecht. En in het onderricht dat aan die biecht vooraf ging werd een aspect van het geloof belicht dat in mijn eigen geloofsbeleving tot dan toe nauwelijks aan de orde was geweest: de zonde. Weliswaar was *'Het prentenboek van Jezus' leven'* begonnen met het verhaal over het toegeven van Eva en Adam aan de duivelse verleiding om te zondigen waardoor de hemel voor hen gesloten werd tot Jezus zou komen om de toegang te herstellen. En ook het evangeliieverhaal over de verleiding van Jezus zelf aan het begin van diens openbaar optreden was in het prentenboek niet overgeslagen. Dus we hadden plaatjes gezien van de duivel die in dat verhaal immers de grote verleider was. Maar mijn eigen zondigheid was in mijn geloofsopvoeding tot dan toe (gelukkig) nauwelijks een thema geweest. Nu dus wel. Het was even schrikken. Dat je zulke ernstige zonden (fouten jegens God) zou kunnen begaan dat je niet alleen niet te communie mocht, maar zelfs rechtstreeks naar de hel zou gaan wanneer je op dat moment sterven zou, dat zette wel aan het denken. Maar gelukkig was er de biecht waarbij de priester jou uit naam van God je zonden vergeven kon. Want daarna kon je met een schone lei of met een lelieblanke ziel weer verder. Eerst biechten, dan ter (eerste) communie.

En wie eenmaal eerste communie had gedaan mocht voortaan op woensdag- en vrijdagmorgen voorafgaand aan de school naar de kerk. Je werd ook geacht om dit echt te doen. Je deelname aan de 'schoolmissen' werd bijgehouden en genoteerd op je schoolrapport. Zoals daar vanaf de derde klas ook een cijfer genoteerd werd voor je kennis van de catechismus.

School, kerk en thuis, het was een soort drie-eenheid. Qua informatie (d.w.z. als het gaat om wat werd aangereikt en overgedragen) en qua sfeer (d.w.z. als het gaat om de beelden die werden opgeroepen, de rituelen en gebruiken die werden gepraktiseerd), sloten school, kerk en thuis rimpelloos op elkaar aan. Je ging letterlijk van de school naar de kerk en van de kerk naar school en wat je op de ene plek leerde, werd bevestigd op de andere plek. En als de geloofspraktijk thuis daar dan ook nog naadloos bij aansloot, had je al bij al in de geloofsopvoeding een stevige katholieke basis.

Een dragende herinnering

Zoals er in de bouwwereld gesproken wordt over 'dragende muren' (muren die onmisbaar zijn voor de constructie, omdat ze steun geven aan het plafond en er zonder deze muren gevaar zou zijn voor instorten), zo kan er in ons leven gesproken worden over 'dragende herinneringen'.

'Dragende herinneringen' zijn herinneringen aan momenten in ons leven die zo'n diepe indruk hebben gemaakt dat we ze (bewust of onbewust) altijd met ons meedragen en ons leven er in positieve of negatieve zin door getekend wordt.

Een dragende herinnering voor mij is die van toen ik een jaar of elf was en ik voor ons woonhuis aan de waterkant stond met zicht op de provinciale weg Haarlem - Hilversum aan de overkant van het water. De randen van mijn herinnering zijn vaag (wat ging er aan vooraf, welke context was er) maar de herinnering zelf is haarscherp. Ik beeldde mij in dat ik daar aan de overkant met m'n ogen dicht de weg zou oversteken. Ik zou dat zo durven, ik zou dat zo doen, want ik was er zeker van dat Onze Lieve Heer ervoor zou zorgen dat mij niets zou overkomen. Nu was er in die tijd (1964) nog niet zo veel (auto)verkeer op de weg, dus sowieso was er een gereede kans op oversteken zonder letsel. Maar dat is rationalisatie achteraf. Waar het om gaat, is dat ik op dat moment doordrongen was van een haast onwankelbaar kinderlijk vertrouwen in God. Een vertrouwen dat tekenend was voor de opgroeiende jongen die ik toen was en dat mij (weliswaar later ontgaan van de al te grote naïviteit) mijn leven lang is bijgebleven als een van de pijlers onder mijn bestaan.

Waren er dan helemaal geen rimpelingen, vragen of twijfels?

Jawel. Adam Jansen was bij ons op school gekomen. Hij zat in een hogere klas en bij terugkeer van de communiebank had hij gezegd dat hij tegen het uitdrukkelijk verbod van de meester (de hostie was immers het lichaam van Christus) toch op de hostie had gekauwd. *'Jezus zei 'au''*, had Adam gezegd. Maar we kenden Adam. Die stak altijd overal de gek mee. Hem hoefden we niet serieus te nemen. De rimpeling (zelfs meer dan dat) die wèl serieus te nemen was, had te maken met mijn misdienaar-zijn. De nieuwe pastoor die in 1962 was aangetreden, pastoor Koeleman, had misdienaars nodig en had mij en nog drie andere jongens van school daarvoor gevraagd. Onze opleiding volgden we in de pastorie. Het 2e Vaticaans concilie zat er aan te komen; er hing verandering in de lucht. Maar in 1962 was de mis nog in het Latijn. Dus leerden we de Latijnse teksten die we in beurtspraak met de pastoor te bidden hadden als we de mis moesten dienen. Eenmaal opgeleid genoten we de voorrechten van het misdienaar-zijn: voor de doordeweekse huwelijksvieringen en uitvaarten mocht je anderhalf uur weg uit de klas en er viel wel eens een bruidssuiker of een andere kleine beloning te verdienen. Maar er waren ook de verplichtingen: in de vakanties moest je er ook zijn wanneer de pastoor je nodig had. Trouw en toewijding, deugden die onze ouders ons hadden voorgehouden, brachten mijn broer en mij er toe om in de kerstvakantie zelfs een barre sneeuwstorm te trotseren en in de vroege ochtend de twee kilometer naar de kerk te lopen om de mis te dienen en daarna in hetzelfde barre winterweer de twee kilometer terug te lopen naar huis waar we totaal verkleumd aankwamen en met warme drank en in een deken gewikkeld weer een beetje mens konden worden. De pastoor rekende erop dat je er was. En je ging. Ik ging. Ook die ene keer toen ik 's morgens een paar van de kaantjes gesnoept had die op de kachel lagen warm te blijven. Ik durfde niet tegen de pastoor te zeggen dat ik niet nuchter was en dus niet te communie mocht. En voor ik het wist was het onheil geschied: ik had onwaardig gecommuniceerd. Een doodzonde was dat, zo was ons op school geleerd. En met het plaatje voor ogen dat ons in de les over dagelijkse zonden en doodzonden was voorgehouden, het plaatje van de ziel die door een opeenstapeling van zonden steeds zwarter werd

en uiteindelijk naar de hel zou gaan, ben ik wekenlang ernstig ongerust geweest. Het besef dat ik een doodzonde had begaan drukte op me.

Pas na geruime tijd en na op de eerste doodzonde van onwaardig communiceren nog een paar andere gestapeld te hebben had ik de moed om mijn doodzonden te biechten. De opluchting was groot toen de pastoor zei dat ik me niet zo druk had moeten maken. In zijn ogen stelde die zogenaamde doodzonde niet veel voor. Ik had voor niks in de piepzak gezeten. Gelukkig: mijn 'vergrijp' was nauwelijks noemenswaardig gebleken. Achteraf realiseer ik me dat ik gedurende de weken van onrust ook een andere kant van God onder ogen heb gehad. Hij was meer dan alleen een Lieve Heer, Hij was ook een God die het geweten stuurt, die vraagt om gehoorzaamheid en die zou kunnen straffen. Toch is die andere kant nooit voorop komen staan. Ik heb van mijn kinderjaren ook niet het beeld dat ik het goede dat ons werd voorgehouden te doen, deed uit angst voor straf of uit berekening, d.w.z. om de hemel te verdienen. Het goede deed ik als uitvloeisel van een vanzelfsprekende relatie. Ik hield van mijn ouders. Zij zorgden goed voor mij en daarom deed ik (meestal) wat zij van me vroegen. Onze Lieve Heer was ook goed voor me. Dus ik deed wat ik dacht dat Onze Lieve Heer van me wilde. Er was in mijn kinderlijke Godsrelatie geen gehoorzaamheid uit angst, er was gehoorzaamheid uit respectvolle liefde. En bovenal was er het vertrouwensvol geloof, dat (eerlijk is eerlijk) ook niet echt aangevochten werd. We waren gezond. Er gebeurden geen grote ongelukken. OK, er ging wel eens een koe dood maar de economische impact daarvan ontging ons. Het leven was goed en God was goed. Of beter: het leven was goed omdat God goed was. Er was geen twijfel. Althans die heb ik niet bemerkt. Niet in mijzelf. Niet bij mijn ouders. Ook niet bij mijn oma en de inwonende tante: vrome mensen en in elk geval zeer betrokken kerkgangers. God was (zoals ook afgebeeld in de prentenboeken) een vriendelijke oude bovenbaas die met zijn alziend oog zijn mensenkinderen goed in de gaten hield, liefdevol voor hen zorgde en (als een soort van tegenprestatie) alleen maar van je vroeg dat jij zelf ook het goede zou doen.

Het eenzijdig katholieke

Terugkijkend op mijn kinderjaren en op hoe ik daarin vertrouwd ben gemaakt met de 'dingen des geloofs', moet ik de eenzijdigheid van de katholieke geloofsopvoeding onder ogen zien. Het ging over Onze Lieve Heer die we kenden via Jezus en het ging over de leer, de moraal en de (sacramentele) kerkelijke praktijk van de rooms katholieke kerk. Alsof er geen geloofsgeschiedenis aan Jezus was voorafgegaan, alsof er geen andere christelijke kerken waren, alsof het niet bestond dat er ook mensen waren die met het christendom niets van doen hadden.

Nee, het Oude Testament bleef bijna volledig buiten beeld. Op de boekenplank stond wel de hele Bijbel (Oude Testament en Nieuwe Testament) maar die bleef daar staan en werd niet ingezien. We kenden alleen de evangelieverhalen uit het Nieuwe Testament. Tekenend in dit verband is het eerder genoemde 'Prentenboek': de eerste vier afbeeldingen (van de 176) 'behandelden' het Oude Testament. Ze gingen over de schepping, de zondeval en de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs. Plaatje vijf markeerde al de overgang naar het Nieuwe Testament. De begeleidende tekst

luidde: *'Maar God kreeg medelijden met Adam en Eva en met al die latere mensen. En toen beloofde Hij dat Hij over heel veel jaren den Verlosser zou sturen die de hemel weer zou openmaken. Die Verlosser zou Jezus zijn.'* Al vanaf plaatje 6 ging alles over Jezus en uiteindelijk over de kerk.

Dat er behalve katholieken ook protestanten waren wisten we vooral vanwege de protestante lagere school in het dorp. Maar alleen op het schoolvoetbaltoernooi kwam je de protestantse jongens tegen. Er was met hen verder nauwelijks contact, niet in positieve zin (interesse voor elkaar, zoeken naar gezamenlijkheid) en ook niet in negatieve zin (zich afzetten tegen elkaar, scheld- en/of vechtpartijen). Onze enige echte contacten met 'andersgelovenden' waren met de burens van twee boerderijen verderop. De kinderen van buurman Van den Bosch, zo wisten we, gingen naar een andere school. En van onze ouders hadden we ook wel gehoord dat het gezin Van den Bosch protestant was en naar een andere kerk ging dan wij. In onze contacten speelde dat nauwelijks een rol. Er was met die van Van den Bosch evengoed contact als met de katholieke burens. En de burenhulp over en weer was tussen Van den Bosch en ons zelfs beter. Je wist dat zij van een andere kerk waren. Dat werd met een grote vanzelfsprekendheid gerespecteerd. Maar het geloof kwam in de contacten niet echt ter sprake. Daarvoor stonden de godsdienstige zuilen in die dagen nog te fier overeind.

Een eerste ontmoeting met wat echt een vreemd fenomeen was, vond plaats toen een zakenman uit Amstelveen een semi-vaste ligplaats voor zijn buitenhuis (in dit geval een woonboot) had gevonden aan de waterkant tegenover een van onze weilanden. De jongste zoon van de zakenman was van onze leeftijd. Wij speelden af en toe samen. Hij kwam ook wel eens bij ons aan huis. Twee dingen waren echt nieuw en vreemd aan hem: zijn ouders waren gescheiden (we zouden alleen zijn vader ooit te ontmoeten krijgen) en hij deed niet mee met ons bidden voor het eten. Ondenkbaar: we hadden een atheïst in huis.

In de setting van zo'n vertrouwensvol gelovend (boeren)gezin was het destijds niet ongewoon dat een van de jongens voor priester zou gaan leren. Mogelijk heeft een voorzichtige stimulans van mijn moeder een rol gespeeld, mogelijk waren er andere factoren in het spel, mogelijk was ik er met mijn kerkelijke interesse en mijn godsdienstige talenten voor bestemd. Hoe ook: na tot dan toe steeds aangegeven te hebben dat ik later boer wilde worden net als mijn vader, ontwikkelde zich bij mij vanaf de vijfde klas (ik was toen een jaar of 11) het perspectief om voor priester te gaan leren. En de vervolgstap zou dan zijn: naar het klein seminarie.

(*1) *Het prentenboek van Jezus' leven*, een beeldverhaal, getekend door de gerenommeerde graficus Hub. Levigne met toelichtende tekst van Thijs van de Griendt: 176 prenten, 4 afbeeldingen per bladzijde (Malmberg, Den Bosch, eerste druk 1941).

Uit een recensie uit IDIL-gids voor de jeugdlectuur, 1949-50

'... Men kan dit boek uitstekend gebruiken bij het godsdienstonderricht: 176 plaatjes onderwijzen aan de kinderen vanaf hun prilste jeugd het leven van Jezus, de grote kindervriend. De tekst onder elk plaatje is bedoeld voor kinderen die al kunnen lezen, de anderen luisteren maar naar moeder, die met wijzende vinger de prentjes aanduidt en er bij vertelt. Graficus Levigne zorgde er voor de helft van de plaatjes ongekleurd te laten want alle kinderen kleuren graag. Een boek dus om in alle opzichten warm aanbevolen te worden.'

3. Tot Zijn dienst verkoren?

(klein seminarie, september 1965 - juni 1971)

Dat imposante gebouw aan de Arnhemseweg 348 in Apeldoorn, het Aartsbisschoppelijk klein seminarie, hoe komt een boerenjochie van 12 uit Loenersloot daar terecht? Al 145 jaar was het klein seminarie het internaat waar jongens die geroepen waren om priester te worden niet alleen hun middelbare schoolopleiding volgden maar ook de eerste geestelijke vorming kregen die hen zou moeten voorbereiden op de eigenlijke studie voor het priesterschap en op hun latere taak als herder in de parochie.

Jongens die geroepen waren. Was ik geroepen? Had ik zoals dat in die dagen heette 'roeping'? Er werd in het begin van de zestiger jaren nog wel letterlijk aan roepingswerk gedaan. Met toestemming van de plaatselijke pastoor gingen paters van diverse congregaties op bezoek bij de in die dagen nog grote katholieke (boeren)gezinnen. Ze kwamen horen of wellicht een van de zonen te werven was voor het klein seminarie van de betreffende orde. Of anderszins, ze kwamen kijken of er wellicht vruchtbare bodem te vinden zou zijn voor het zaad van de roeping tot het geestelijk leven.

Of de pastoor van de parochie zich ook zelf mengde in de concurrentiestrijd van het vissen in de kleiner wordende vijver van tot het priesterschap te roepen jongens weet ik niet. Wel weet ik dat het onze eigen parochiepastoor geweest moet zijn door wiens bemiddeling ik begin 1965 aangemeld kon worden bij het klein seminarie van het Aartsbisdom.

Was ik dan geroepen?

Als bij mij de roeping was uitgegaan van de Heilige Geest zelf dan was die wel op een wat indirecte wijze binnengekomen. Want ja, ik had op enig moment het idee gehad om missionaris te worden. Maar zulk werk leek mij dan vooral aantrekkelijk omdat missionarissen elke dag bananen en sinaasappels konden eten. Die heerlijke tropische vruchten waren in de missiegebieden, zo verbeeldde ik mij, volop voor handen. Bij ons thuis niet.

En als het parochiewerk in eigen land mij wat leek dan had ik vooral voor ogen dat ik net zo mooi beeldend zou kunnen vertellen als pater De Klerk, de parochie-assistent bij wie de kerkgangers aan de lippen hingen. Of ik zag voor mij hoe ik later kapelaan zou zijn in een kleine plattelandsparochie en hoe ik daar dan in de zomer de boeren zou kunnen helpen in de drukke hooibouwtijd. Zo zou ik bij het pastor-zijn tegelijk ook een beetje boer kunnen blijven (mijn aanvankelijke, eerste roeping). Ik had zulks gezien bij mijn heerom, de broer van mijn vader, die met regelmaat op zijn indrukwekkende motor naar onze boerderij kwam om zijn moeder op te zoeken en die dan graag een handje meehielp op het bedrijf. In 1965 meldden zich nog zo'n 70 jongens aan voor de nieuwe eerste klas van het seminarie. En nadat enkele van hen al in de eerste dagen door heimwee geplaagd definitief afhaakten hadden we twee klassen van ruim 30 'biggen', zoals de jongens van de eerste klas genoemd werden. 'Biggen', je moest wel je plaats weten. De latere hiërarchie werd van meet af aan ingeoeffend.

Nee, ik kwam niet naar het seminarie met een verheven priesterideaal. Er was wel in mij het verlangen om op een of andere wijze mensen te kunnen helpen. Mijn moeder had mij het belang en de waarde van deze dienstbaarheid bijgebracht. En ik moet een vermoeden hebben gehad dat het helpen van andere mensen ook voor mijzelf betekenisvol zou kunnen zijn.

Als ik nu moet verwoorden wat destijds het meest eigen zal zijn geweest in mijn keuze om naar het klein seminarie te gaan dan zou ik zeggen: mijn roeping (in de zin van een aanlokkelijk en bij mij passend perspectief) was eerder de behulpzaamheid in brede zin dan in specifieke zin het priesterschap.

Overigens was een keuze om naar het seminarie te gaan in de jaren 1964 -1965 nog niet opmerkelijk of ongewoon. Ik herinner mij dat mijn mededeling dat ik naar de priesteropleiding zou gaan, op de lagere school niet bijster veel opzien baarde. Vanaf het moment dat mijn toekomstperspectief was uitgesproken, was er wel meteen de vanzelfsprekendheid dat ik op het schoolplein niet meer hoefde meedoen met de spelletjes, waarbij de beloning voor de winnaar daaruit bestond dat hij een meisje een 'zoentje mocht geven'. Zo duidelijk was het priesterbeeld in die dagen bij mijn klasgenoten nog wel.

Toch was het inmiddels 1965. Het Tweede Vaticaanse Concilie liep tegen een afronding. En ingrijpende veranderingen in het katholieke kerkelijk leven kondigden zich aan. Deels moeten die veranderingen al meteen merkbaar geweest zijn in de spirituele en liturgische vorming die ons op het seminarie werd aangereikt. Maar dit is een concludering achteraf. Destijds hadden de verschillende aanpassingen die op het seminarie plaats vonden om kerk en geloof bij de tijd te brengen niet echt de belangstelling van een merendeel van mijn uit alle delen van het grote aartsbisdom afkomstige klasgenoten. Ook zelf was ik met andere dingen bezig.

Het klein seminarie was een school, een middelbare school. Door de week stond het leven gewoon in het teken van leren: lessen volgen en huiswerk maken. Daarbij was het klein seminarie ook een internaat. We woonden er met jongens van 12 tot 18 jaar en we waren met velen, dag in dag uit, van 's morgens bij de ochtendmis tot 's avonds bij het avondgebed. We aten met z'n allen in de refter, we studeerden gezamenlijk in een van de grote studiezalen, we hadden per leeftijdsgroep onze spel-, ontspannings- en sportactiviteiten. En we werden geestelijk gevoed.

Die geestelijke voeding was er (en we vonden dat vanzelfsprekend), omdat we naar het seminarie waren gekomen om uiteindelijk priester te worden. Vreemd is dan wel dat we eigenlijk met die beoogde toekomst zo weinig bezig waren en dat er in heel onze seminarietijd nauwelijks gesproken werd over het priesterschap. Werd wellicht al ingecalculeerd dat per klas slechts een kleine minderheid uiteindelijk de vervolgstap zou maken naar de theologiestudie? (*2) Ik herken het beeld dat Herre Roorda schetst in 'Het laatste hoofdstuk' van de bundel '1818-1968, 150 jaar klein seminarie Aartsbisdom Utrecht': *'Er werd bijna nooit openlijk over het priesterschap gesproken: er werd weinig gedaan aan opinievorming over de betekenis en de functie van de priester. Een proces van bewustwording rond de (eigen) roeping gebeurde pas veel later, wanneer je één of meerdere jaren theologie had gestudeerd.'*

Roorda, die inmiddels (in 1968) theologie studeerde in Utrecht, meldde ook, *'dat de laatste jaren gebleken was, dat kandidaten vanuit Apeldoorn duidelijk minder gemotiveerd aan hun theologiestudie begonnen dan kandidaten die van een gewone middelbare school of andere instituten kwamen. Deze laatsten hadden in de regel duidelijker argumenten dan zij, die vanuit Apeldoorn 'gewoon' hun studie hadden voortgezet bij gebrek aan voldoende argumenten om duidelijk geen priester te worden. Het 'probeer het maar eens' is een algemeen aanvaard principe.'*

Ik wil niet ontkennen dat ik zelf in 1971 een van degenen was die niet echt idealistisch gemotiveerd waren voor de theologiestudie als toeleiding naar het priesterschap. Dat had ook te maken met het gegeven dat er juist in die jaren veel in beweging was gekomen rond het ambt van het priesterschap. Het Pastoraal Concilie door de Nederlandse bisschoppen geëntameerd om in een breed overleg de uitkomsten van het Tweede Vaticaanse Concilie te vertalen naar beleid voor de Nederlandse kerkprovincie had zich uitgesproken tegen de celibaatsverplichting en dit standpunt was op 19 januari 1970 door de bisschoppen overgenomen. Er werd aanvankelijk verwachtingsvol gesproken over de mogelijkheid van gehuwde priesters. Meerdere priesters zagen kansen om ook als gehuwd man werkzaam te blijven in de kerk en vroegen om deze of andere redenen dispensatie om te mogen trouwen. Tegelijk betekende de

enorme ervaring in de actieve betrokkenheid van gelovigen bij het kerkelijk leven dat sowieso de plek van de priester in het parochiepastoraat een andere zou worden: niet meer de leider boven de gelovigen maar de herder te midden van hen.

Natuurlijk was deze ontwikkeling niet helemaal langs mij heengegaan. Toch kan ik eerlijkheidshalve niet anders dan erkennen dat ik er nauwelijks mee bezig was geweest. Ik hoorde bij degenen die met een zekere vanzelfsprekendheid vanuit Apeldoorn 'gewoon' hun studie zouden voortzetten bij gebrek aan aansprekende alternatieven. Al heb ik wel korte tijd ook overwogen om na mijn seminarietijd Engels te gaan studeren.

Was er dan helemaal niet iets van een gelovige bewogenheid?

Terugkijkend denk ik dat ik als het gaat over mijn leertijd op het klein seminarie nog niet kan spreken over een stevige inhoudelijke verdieping of vernieuwing van mijn geloof. Er was wel een aanwijsbare en betekenisvolle verdere ontwikkeling in mijn religiositeit. Ik kwam naar het seminarie met mijn tot dan toe vanzelfsprekende vertrouwensvolle kinderlijke geloof, waarbij ik gewoon alles voor waar hield wat me werd verteld en geleerd. En in de eerste jaren van mijn seminarietijd ben ik ook tamelijk kritiekloos meegegaan in het door gebedsmomenten en liturgische samenkomsten getekende ritme van de dag: 's morgens vroeg naar de mis, bidden voor en na het eten en 's avonds het gezamenlijke avondgebed in de kapel.

Ik was daarin niet uitzonderlijk vroom. Net als de andere jongens had ik er niet veel lol in om ingeroosterd te staan voor het 'dienen' van de privé-mis die de priesterleraren geacht werden dagelijks te celebreren. Zelfs niet als het beurtenrooster mij had ingedeeld bij mijnheer Morren die toch de erkende kampioen was omdat hij erin slaagde het gehele ritueel van de heilige mis, waar de inmiddels bejaarde senior van het lerarencorps, mijnheer Vroom steevast een half uur voor nodig had, 'af te werken' binnen zeven minuten.

Ik herinner mij van mijn klein-seminarietijd geen uitzonderlijke religieuze ervaring, zelfs niet een bijzondere godsdienstige interesse. Maar er was wel het seminariekoor waarin ik (de eerste jaren als sopraan en de laatste jaren als bariton) mocht meezingen. De koorleden genoten in 1966 het bijzondere voorrecht om de kerstnacht te mogen zingen in de Nederlandse legerbasis in Noord Duitsland. En in april 1970 werden we uitgenodigd om te zingen bij de eucharistieviering ter afsluiting van het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout. Krenten in de pap? Jawel, maar de pap zelf was (als ik dat zo mag zeggen) al heerlijk genoeg. En het is, vermoed ik, vooral de muziek geweest die mij geraakt heeft in mijn religieuze gevoeligheid, waardoor ik God op een intensiever en ook wat volwassener manier in mijn leven een plaats heb kunnen geven. Ik genoot niet alleen muzikaal van onze koorzang, ik werd er ook als gelovige door geraakt.

En ging het bij de Latijnse liturgische koorzang in mijn eerste jaren als seminarist nog vooral om de muziek (met als hoogtepunten de vieringen in de Goede Week, de palmzondagprocessie en het gezongen passieverhaal op Goede Vrijdag), in de latere periode werd ik ook inhoudelijk aangesproken door de te zingen teksten. Of we op het klein seminarie voorop liepen in de zich snel ontwikkelende liturgische vernieuwing, kan ik niet beoordelen. We liepen in elk geval niet achteraan. Het eerste document dat het Tweede Vaticaans Concilie had goedgekeurd (op 4 december 1963) was de constitutie over de liturgie (Sacrosanctum concilium). Omdat er in Nederland op het gebied van de liturgie ook voordien al heel wat in beweging was geweest en er dus veel voorwerk was verricht, kon een liturgische vernieuwing in snel tempo worden doorgevoerd. Een van de aspecten van die vernieuwing was het invoeren van de volkstaal. De repertoirekeuze van de liederen voor de zondagse eucharistieviering en de vespers veranderde: we zongen voortaan vooral Nederlandstalige vaste gezangen (als eerste de Paus Johannes-mis) en Nederlandstalige liederen. De hernieuwde aandacht die door de 'Nouvelle Theologie' (zie verderop in deze bundel) gevraagd was voor de bronnen van het geloof, was een invloedrijke stimulans geweest bij Vaticanum II. Een en ander leidde ertoe dat meer en meer ook psalmen en psalmbewerkingen in onze eigen zich uitbreidende seminarie-zangbundel werden opgenomen: teksten uit de in 1967 verschenen bundel 'Vijftig psalmen', met psalmvertalingen en -bewerkingen door Huub Oosterhuis en Michel van der Plas. De teksten waren op muziek gezet door uitzonderlijk getalenteerde componisten als Bernard Huijbers en Maurice Pirenne. Van de laatste is de aangrijpende toonzetting van de beurtzang *'Wie woont onder de hoede van de allerhoogste God'*. Wanneer we op de koorzolder de meerstemmige zetting van deze beurtzang aan het repeteren waren, was dit voor mij niet zomaar een tussendoor-bezigheid. Ik werd gegrepen, geraakt: de prachtige melodielijne wekte in mij dat de woorden mij diep beroerden: *'Mijn toevlucht zijt Gij. Mijn God, op U stel ik heel mijn vertrouwen.'*

De beurtzang *'Wie woont onder de hoede'* was een vrije vertaling van een aantal verzen van een van de psalmen. Psalm 91. Wist ik veel. Het klinkt wat oneerbiedig en onverschillig als ik dit zo schrijf maar het was wel zoals het was. Wat wist ik van de psalmen uit het Oude Testament? Tekstgedeeltes ervan had ik meegekregen, zaten en zitten in het waarschijnlijk zelfs door dementie niet uit te wissen deel van mijn geheugen. *'Introïbo ad altare Dei, ad Deum qui laetificat juventutem meam'*. De eerste Latijnse woorden die ik leerde toen ik werd 'opgeleid' tot misdienaar komen uit Psalm 43, vers 4: *'Ik zal opgaan naar het altaar van God, naar de God die mijn jeugd verblijdt'*. Het Benedictus uit het Sanctus, een van de vaste gezangen van de mis, is vers 26 van psalm 118

'Gezegend die komt in de naam van de Heer'. Maar dat wist ik toen nog niet. En ook als mijn vader in de kerk de wisselende gezangen van de mis voorzong wist ik niet dat die Latijnse woorden teksten uit de psalmen waren. Want ik kende het boek van de psalmen niet. Ik kende het hele Oude Testament eigenlijk niet. Op de paar overbekende verhalen na uit het boek Genesis.

En nu bij de koorrepetitie op het seminarie werd ik door zo'n tekst uit psalm 91 zo geraakt dat ik de woorden mijn hele verdere leven bij me zou houden. De woorden en de melodie. Want gezongen betekenden de woorden voor mij zoveel meer, hadden de woorden zoveel meer emotionele impact.

Een God van vertroosting

Zondagmiddag half 5. Er is niet veel te doen. Andere jongens krijgen bezoek. Ik loop wat doelloos over het grote plein van het seminarie. Bij het ontbreken van afleidende bezigheden doet de heimwee zich weer voelen, het verlangen naar thuis op de boerderij. En de weemoedige stemming voedt het denken aan wat in de voorbije dagen niet leuk was: het alleen-zijn en de weerloosheid in een omgeving die een zekere gehardheid vraagt. Ik ben een verlegen puber, een jongen die zijn zelfvertrouwen is kwijtgeraakt, bangelijk is geworden, op zijn hoede. Want jongens onder elkaar kunnen hard zijn. Niet dat ze echte kwaadaardigheid in de zin zouden hebben. Maar het werkt nu eenmaal zo: je scoort bij je groepsgenoten wanneer je een ander kleineert. Ook in de voorbije week had ik me weer een paar keer in die zin het mikpunt gevoeld. Nog een geluk dat ik aardig kon voetballen. Want leerprestaties gaven niet het aanzien dat je zou vrijwaren van kleinering. Eerder het tegendeel.

De bel klinkt: over een half uur beginnen de vespers, de speciale kerkelijke samenkomst van de zondagnamiddag. En ik ben opgelucht: de vervelende zondagmiddag is bijna voorbij en mij wacht nog de samenkomst waar ik mij het meest op verheug.

Het is schemerdonker in de kapel. De organist preludeert op het lied dat we straks zullen zingen. We zijn met ruim 200 jongens en jongemannen samen in de kapel. De klasgenoten voor wie ik van de week niet veel genegenheid voelde zitten in de bank achter mij. Maar ik ervaar geen onrust, geen dreiging. Helemaal niet. De sfeer in de kapel is er een van serene rust. En ik voel: als ergens de nabijheid van Onze Lieve Heer, zoals ik Hem in mijn kinderlijk vertrouwen nog steeds noem, te beleven is dan is het hier. Ik ervaar een troostende nabijheid, een gelukzalige geborgenheid. Ik ben thuis in het huis van mijn Vader. Waar ik aan andere samenkomsten in deze zelfde ruimte niet veel beleef (niet aan de eucharistievieringen waarmee elke nieuwe dag geopend wordt, niet aan het avondgebed, waarmee we de dag besluiten) heeft de vesperdienst voor mij wel dat speciale: ze brengt me bij God. En God is een God van vertroosting.

Veelvuldiger en indringender dan in de zondagse eucharistievieringen kregen de psalmteksten een centrale plaats in de vespers. Toen een klasgenoot van destijds mij een aantal jaren geleden vroeg wat mij van mijn seminarietijd het meest was bijgebleven antwoordde ik zonder aarzeling: 'De vesperdiensten van de zondagmiddag.'

We waren jongens van 14, 15, 16 jaar die allemaal onze weg zochten in het leven. Soms met bravoure, vaker met onzekerheid en met behoefte aan nabijheid en geborgenheid. En er waren wel waardevolle vriendschappen want niet alle kameraadschap was door opportunisme ingegeven. Maar voor een belangrijk deel was je op jezelf aangewezen. Je was alleen, alleen in de niet altijd even hartelijke wereld die het seminarieleven nu eenmaal bood.

In die niet altijd even hartelijke wereld was er dan voor mij dat veilige, troostrijke samenzijn aan het eind van de zondagmiddag: de vesperdienst. En opnieuw: ik wist niet dat het psalmteksten waren die mij daar zo raakten en ontroerden.

*'Evenals een moede hinde naar het klare water smacht,
schreeuwt mijn ziel om God te vinden, die ik ademloos verwacht.
Ja, ik zoek zijn aangezicht, God van leven, God van licht.
Wanneer zal ik Hem weer loven, juichend staan in zijn voorhoven?
Hart, onrustig, vol van zorgen, vleugellam geslagen ziel,
hoop op God en wees geborgen. Hij verheft wie nederviel.'*

Het was een psalmtekst: de berijming door Willem Johan van der Molen en Jan Wit van Psalm 42 uit de collectie 'Psalmberijming van 1968' (een door een collectief van dichters gemaakte berijming van de psalmen), gezongen op de Geneefse melodie (muziek in het midden van de 16e eeuw gecomponeerd bij de destijds in Genève door de Reformatie gestimuleerde berijming van de psalmen). Jawel: een psalmtekst en ook nog uit de protestantse traditie!

En: *'Geef leven aan mijn ziel, wees Gij mijn lied,
geef dat ik eeuwig U mag toebehoren.
Onthoud mij uw getuigenissen niet.
Ik was een schaap en had de weg verloren.
Zoek, Heer, uw knecht. Ik hoor wat Gij gebiedt.
Gij hebt mij immers tot uw dienst verkoren.'*

Opnieuw een psalmtekst. Een bewerking en berijming van de laatste verzen van Psalm 119 door Jan Wit uit de collectie 'Psalmberijming van 1968' op een melodie van Bernard Huijbers.

Ik wist niet dat de teksten die wij daar in de herademing wekkende ruimte van de kapel zongen psalmteksten waren. Ik weet wel dat ik er door werd geraakt en geroerd. En de kostbare woorden (en andermaal: de melodie draagt er zoveel aan bij) staan niet alleen in mijn geheugen gegrift. Ook en veel belangrijker: ze zijn geschreven in mijn hart. Nog ontroert het mij wanneer ik deze psalmen zing of hoor zingen. Daar openbaart zich een diepte in mijn religiositeit die ik pas achteraf op waarde ben gaan schatten. Want het waren dus kennelijk (zo kan ik terugkijkend constateren) van meet af aan de psalmen die mijn geloof onder woorden brachten en voedden. En als de berijming van psalm 119 eindigt met *'Zoek, Heer, uw knecht; ik hoor wat Gij gebiedt; Gij hebt mij immers tot uw dienst verkoren'*, dan ligt ongetwijfeld hier (hoe weinig ik er mij ook verstandelijk van bewust was) een bron van mijn 'geroepen zijn': geroepen om met een zekere

vanzelfsprekendheid vanuit het klein seminarie in Apeldoorn 'gewoon' mijn studie voort te zetten.

Ik was naar het seminarie gegaan om priester te worden. Dat perspectief was in mijzelf niet sterk uitgewerkt. Het was ook niet grondig gevoed. Maar het was wel blijven spelen. Bij mij en bij dierbaren om mij heen. Toen ik overging naar de vijfde klas had mijn vader mij gevraagd of ik niet moest leren roken. Dat hoorde in zijn beeld bij de geestelijkheid. Zijn eigen broer liet nog dagenlang de geur van sigaren na, als hij een middag op bezoek was geweest bij zijn moeder die bij ons inwoonde of wij bij haar. Nee, ik hoefde niet te roken. Bij de installatie van mijn heerom als pastoor in de zomer van 1967 waarbij ik als jong seminarist natuurlijk aanwezig moest zijn, was mijn weerzin al gewekt. Na de mis was er koffie in een kamer vol enigszins corpulente, sigaren rokende collega's van mijn oom. 'Zo, dus jij leert ook voor priester,' zei zo'n eerwaarde tegen de 14-jarige seminarist die ik toen was. En hij blies een dikke rookwolk in mijn gezicht. Het zou wat al te boud zijn te beweren dat met dat de rook optrok ook mijn priesterroeping verdween. Maar ik mag wel zeggen dat het priesterbeeld dat vertegenwoordigd werd door de collega's van mijn heerom niet aantrekkelijk of verheffend was. Als dit mijn toekomst zou moeten zijn...

Inspirerende voorbeeldpriesters was ik tijdens mijn seminariejaren niet echt tegengekomen. Maar zonder dat er nadrukkelijk aandacht was geweest voor mijn geestelijke vorming was ik wel gegroeid in mijn geloof en voor mijn gevoel ook nader tot God gekomen. En ik was me er gaandeweg zeker ook meer van bewust geworden dat er in mij een verlangen was naar geborgenheid en houvast, dat er in mij openheid was voor het transcendent (dat wat onze waarneembare werkelijkheid te boven gaat) en dat ik kennelijk talent had voor religieuze ontroering.

Of ik met dit al priester wilde of zou worden wist ik niet toen ik begin 1971 een keuze moest maken ten aanzien van het vervolg van mijn levensweg. Wel wist ik op enig moment dat ik theologie zou gaan studeren. En mijn beroepsperspectief was het parochiepastoraat.

(*2) In 1960 was het seminarie nog overspoeld met aanmeldingen. Acht jaar later was het op. Toen ik aan de vijfde jaar begon was er geen eerste klas meer. Vanaf 1968 was het klein seminarie gesloten, al mochten degenen die in dat jaar begonnen waren er nog wel hun opleiding afmaken. Was de goede Geest opgehouden te roepen of werd er niet meer geluisterd? Er was veel aan het veranderen. Mijn klasgenoten en ik begonnen in september 1965 met meer dan 60 jongens aan de seminarie-opleiding. Van ons zouden er in mei 1971 23 eindexamen doen en 6 van deze 23 begonnen daarna aan de theologiestudie. Van deze 6 zouden er uiteindelijk slechts 3 in het parochiepastoraat werkzaam geraken.

De cijfers over het aantal leerlingen op het seminarie zijn afkomstig uit *De E-8. Mijmeren langs de snelweg* van Th.P.A.I.M. Ruys in 'Een lange adem, opstellen over kerk en beleid in het Aartsbisdom Utrecht' (1993).

4. Godgeleerd worden, een volwassen geloof ontwikkelen (theologiestudie, 1 september 1971 - 12 augustus 1979)

Een fundamentele vraag

Een van de meest boeiende vakken van het eerste jaar van de theologiestudie was het vak 'fundamentele theologie'. Het vak was bedoeld om ons te doen kennis maken met het kritisch denken en het doordacht spreken over God op grond van teksten uit de Bijbel en op grond van tekstmateriaal van geloofsgetuigen uit de geschiedenis van de vroege kerk. Het ging dus om de basisbeginselen van theologisch denken.

Bij een van de eerste colleges verraste de docent mij en de andere in theologisch opzicht nog groene studenten met de volgende vraag: *'Probeer je voor te stellen dat een dezer dagen bekend zou worden dat bij archeologische opgravingen in Jerusalem het graf van Jezus gevonden is met daarin nog de stoffelijke resten van de overledene. Wat zou dit betekenen voor jou en voor jouw geloof?'*

Ik herinner me hoe onthutsend ik het vond om mij zoiets alleen al voor te stellen. Laat staan dat ik serieus zou willen nadenken over de schokkende impact van een eventuele dergelijke vondst.

Bij het volgende college kwam de docent terug op zijn vraag. Hij gaf aan te kunnen begrijpen dat zijn vraag enige commotie teweeg had gebracht. Maar hij vertelde ook dat hij ons niet voor niets die vraag had meegegeven. Want, zo gaf hij aan, het is wèl een voorwaarde voor wie serieus aan theologie wil doen: je moet als theoloog altijd ook je eigen vanzelfsprekendheden en geloofszekerheden kritisch durven bevragen. Pas dan kun je op wetenschappelijke wijze met je vak bezig zijn.

In september 1971 ging ik theologie studeren aan de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht. Nee, het groot seminarie bestond niet meer. Nog voordat het klein seminarie in de opheffingsfase was terechtgekomen, waren de beide afdelingen van het groot seminarie van het Aartsbisdom (het philosophicum Dijnseburg te Huis ter Heide en het theologicum Rijsenburg in Driebergen) in 1968 al gesloten. Het besef was doorgedrongen dat van de toekomstige priesters in een snel veranderende samenleving een groter professionele deskundigheid gevraagd zou worden dan de bestaande priesteropleiding bieden kon. De grotere vakbekwaamheid van de docenten die aan universiteiten en gespecialiseerde instituten een gedegen wetenschappelijke opleiding hadden genoten, vroeg ook om een meer academische setting van de opleiding. En bij de (priester-)studenten zelf leefde meer en meer het verlangen om niet langer opgeleid te worden in een van de buitenwereld afgesloten omgeving.

Om deze en andere redenen had het Aartsbisdom besloten tot de oprichting van de Katholieke Theologische Hogeschool Utrecht. Deze zou in wetenschappelijk

opzicht een sterkere basis leggen onder de vorming van de toekomstige priesters. En ze zou een maatschappelijke erkende opleiding kunnen bieden ook aan studenten die niet zouden kiezen voor het pastoraal werkzaam zijn binnen de kerk. Met het oog op de wetenschappelijke status en de rijkserkenning had het Aartsbisdom er tevens voor gekozen dat de KTHU van meet af aan aansluiting zou zoeken bij de academische traditie van de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht.

De samenwerking tussen de faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Utrecht en de KTHU had geresulteerd in een gecombineerde of zoals dat officieel heette 'geïntegreerde' kandidaatsopleiding. In de eerste vier jaar van de opleiding (het kandidaatsprogramma) zouden de katholieke studenten in de meeste vakken hun colleges volgen samen met de protestantse (merendeels Nederlands Hervormde) studenten van de theologische faculteit. Alleen bij de kerkelijke vakken was er een dubbelprogramma voorzien. Voor de overige vakken was er een gezamenlijk aanbod.

Zo gebeurde het dat ik samen met nog acht andere katholieke eerstejaars de meeste colleges en andere verplichte onderdelen van de studie (o.a. expressie) volgde in gezelschap van een grote groep (tussen 30 en 40) protestantse medestudenten van wie het merendeel thuishoorde in de behoudende vleugel van de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Bond. De opleiding was in onze katholieke ogen behoorlijk protestant: er was veel nadruk op en aandacht voor het 'Woord'. Het eerste jaar was bijna volledig gericht op het leren kennen van de Bijbel en op het vertrouwd worden met de (oorspronkelijke) taal van het boek. De zwaarste kluit voor de eerstejaars was het onder de knie krijgen van de grondtaal van het Oude Testament, het Hebreeuws. Van diegenen onder mijn jaargenoten die niet zelf intrinsiek gemotiveerd waren om de taal echt te leren, wisten sommige voor de tentamens te slagen door de inzet van enige aan fraude grenzende handigheden. Voor andere bleek de barrière zo hoog dat zij al in de loop van hun eerste jaar theologie besloten naar een andere studie of opleiding over te stappen. En onder andere omdat het zelfs bij een mogelijk interessant vak als filosofie opnieuw alleen over de taal ging i.p.v. over de existentiële vragen, zouden weer andere aan het eind van het jaar besluiten om hun theologiestudie voort te zetten aan de katholieke Universiteit van Nijmegen. Zo zouden er in Utrecht na het eerste jaar van de negen katholieke studenten (van wie er zes van het klein seminarie waren gekomen en drie van buiten) nog drie overblijven.

Het zou qua interesse bij mij gepast hebben om met degenen die het wel gezien hadden met die bovenmatige aandacht voor de taal, mee te gaan naar Nijmegen. Maar ik was niet zo van het avontuur en Nijmegen leek me wat ver van huis. Bovendien: het moeilijke eerste jaar met de vele basisvakken was ik redelijk

succesvol doorgekomen. En: ik volgde de theologie-opleiding niet omwille van de wetenschap. De studie was voor mij een middel en in een aantal opzichten zelfs ook een noodzakelijk kwaad. Ik studeerde vanwege mijn beroepsperspectief. Ik studeerde omdat ik werkzaam wilde zijn in het parochiepastoraat. Hierin verschilde ik, bedenk ik nu achteraf, niet veel van de meeste van mijn protestantse jaargenoten. Zij wilden de kansel op. Ik wilde de parochie in. Allemaal wilden we aan het werk en daarvoor was een afgeronde studie theologie nu eenmaal een vereiste.

Ik begon dus niet met een wetenschappelijke interesse. Ik moest die aanleren. Maar ik herinner me dat ik er vooral na het eerste jaar steeds meer aardigheid in begon te krijgen. En wanneer ik nu achteraf mijn studietijd bezie, kan ik zeggen dat ze ook vanwege alle activiteiten eromheen (activiteiten waarvan sommige wel direct met de studie samenhangen en andere niet) de meest boeiende, leerzame en vormende tijd van mijn leven is geweest. En in contrast met hoe ik in de jaren daarvoor (thuis en op het klein seminarie) nauwelijks bewust of gericht had stilgestaan bij mijn geloofsbeleving, waardeer ik de periode van theologiestudie ook als een heilzame tijd van 'oogkleppen afdoen'. Of nee, het beeld van de oogkleppen is niet juist. Want het was niet zo dat mij in de tijd ervoor een breed zichtvlak niet was toegestaan en dat ik er nu voor gekozen zou hebben om mijn blikveld te verruimen. Het was geen keuze, het gebeurde: ik was student en er werden mij onvermoede inzichten aangereikt. Het gebeurde: ik maakte kennis met een voor mij in tal van opzichten nieuwe wereld. Dat maakte enorme indruk en was zeer verrijkend.

Wat voor beeld is wel passend om de boeiende studiejaren te kenschetsen? Ik denk dat ik het best kan spreken van 'volwassen worden': een jongen uit de relatieve beslotenheid van de kleinschalige dorpswereld met een nog wat kinderlijk en in elk geval vanzelfsprekend geloof wordt volwassen. Wat die volwassenheid inhoudt als het gaat om mijn eigen geloofsbeleving, mijn visie op de kerk en op mijn plek daarin als toekomstige pastoraal werkzame, of anders gezegd: wat de theologiestudie met alles daaromheen mij gedaan heeft als gelovige, kan ik, denk ik, pas begrijpelijk uitleggen wanneer ik eerst aangeven kan wat er tijdens mijn studieperiode over mij gekomen is aan nieuwe kennis en nieuw inzicht.

Drie gebieden zijn wat dit betreft te onderscheiden.

- ik mocht intensief kennismaken met de Bijbel, de bron van het (Joodse en) christelijk geloven
- ik werd voor het eerst echt geconfronteerd met de problematiek van de stedelijke samenleving, de wereld van de arbeid en de Derde Wereld
- ik ontmoette mensen met andere geloofs- en levensovertuigingen.